

Lietuviškos spaudos atgavimo šimtmetis: atmintis ir darbai

Elena Stasiukaitienė

Lietuvos mokslų akademijos biblioteka

2004-aisiais Lietuva gyveno po knygos ženklu. Gegužės 7-ąją sukako šimtas metų, kai buvo atgauta keturis dešimtmečius drausta lietuviška spauda. Vilnietis profesorius Arnoldas Piročkinas ši įvykį jo reikšme Lietuvos valstybei ir tautai palygino su 1410 metais laimėtu Žalgirio mūšiu.¹ Pasirengimas šios sukakties minėjimui prasidėjo Lietuvos Respublikos Seimui 2003 m. sausio 28 d. priėmus nutarimą „Dėl lietuviškos spaudos lotyniškais rašmenimis atgavimo 100-mečio minėjimo komisijos sudarymo“² ir tų pačių metų liepos 3 d. įsigaliojus nutarimui „Dėl 2004 metų paskelbimo Kalbos ir knygos metais“.³ Po pusmečio Vilniuje, Parlamento galerijoje, visuomenei buvo pristatyta minėtos Seimo komisijos parengta tarptautinių, nacionalinių, visų Lietuvos apskričių kultūros ir švietimo įstaigų renginių programa.⁴ Nuo lietuvių kalbos taikymo informacinės visuomenės plėtrai iki paminklinių vertybių gražinimo, kūrimo ir pristatymo, leidybos plano – toks programoje surašytų sumanymų spektras. LR Seimo Pirmininkas, sukakties minėjimo komisijos vadovas Artūras Paulauskas paaiškino, kad sudarant programą laikytasi tokio principo: planuoti ir pristatyti renginius, kurie sudomintų skirtingus visuomenės sluoksnius.⁵ Svarbiausias tikslas – suvienijus valstybės institucijų ir specialistų neformalių grupių jėgas šalinti istorinės atminties apnašas ir puoselėti pilietinės visuomenės gležnus želmenis.

Šiame straipsnyje apžvelgsime lietuviškos spaudos draudimo (1864–1904) ir lietuvių tautinio sąjūdžio svarbiausius įvykius, prisiminsime žmones, lemtingai veikusius jų raidą, sunkias knygų leidybos ir platinimo aplinkybes, taip pat pažvelgsime į naujų knygų spaudos draudimo tema lentyną.

Iškilūs mūsų istorikai – Vytautas Merkys, Antanas Tyla, Rimantas Vėbra detaliai ir objektyviai tyrinėję spaudos draudimo dokumentus bei aplinkybes, tvirtina, kad XIX a. keturi dešimtmečiai (1864–1904) buvo sunkiausias lietuvių nacijos formavimosi, kultūros ir spaudos istorijos laikmetis.

Rusijos imperijos pavergtų tautų asimiliacijos politikos debesys Lietuvoje ėmė tvenktis panaikinus baudžiavą. Numalšinus 1863 metų sukilimą, caras Aleksandras II ir jo Ministrų kabinetas ryžosi apriboti lenkų politinę ir kultūrinę įtaką Lietuvai, lietuvius surusinti ir palenkti į stačiatikybę.

Nuo 1863 m. kovo 23 d. įsigaliojo mokyklų valdymo naujos taisyklės. Griežtai reikalauta liaudies mokyklose visus dalykus dėstyti rusų kalba. Tik katalikų tikyba pirmaisiais mokslo metais leista dėstyti vietine tarpe. Konfliktas dėl raidės, spausdinto lietuviško žodžio kilo 1864 metais. Vilniaus generalgubernatorius Michailas Muravjovas žodžiu įsakė, o 1865 metų rugšėjo 6 d. jo įpėdinis generalgubernatorius Konstantinas Kaufmanas rašte Rusijos vidaus reikalų ministrui išdėstė moty-

1 ПИРОЧКИН, А. В борьбе за литовскую печать мы не были совершенно одиноки. In *Борьба литовского народа за свободу печати в 1864–1904 г. г.* Вильнюс, 2004, p. 25.

2 *Valstybės žinios*. 2003, vas. 5 (Nr. 13), p. 7–8.

3 *Valstybės žinios*. 2003, liep. 16 (Nr. 70), p. 33.

4 *Lietuviškos spaudos lotyniškais rašmenimis atgavimo 100-mečio minėjimo programa*. Vilnius, 2004. 24 p.

5 *Ten pat*, p. 2.

vus, kuriais remiantis būtina esą uždrausti spausdinti, gabenti iš užsienio ir platinti Rusijos imperijos Šiaurės vakarų krašte lietuviškus spaudinius lotyniškais raidėmis.⁶ Represijos prasidėjo rusiškojo raidyno – kirilikos įvedimu. Naudoti rusiškus rašmenis lietuviškiems tekstams Muravjovui pasiūlė jo patarėjai filologai – akademikas Aleksandras Hilferdingas ir Varšuvos universiteto docentas Stanislovas Mikuckis.⁷ Jie manė, kad tokiu būdu pavyks lietuvius suartinti su rusais. Beje, Kazanės gimnazijos mokytojas, vėliau Kazanės universiteto profesorius Andrius Ugianskis, kalbininkas Jonas Juška, kalendorių rengėjas Laurynas Ivinskis ir kiti inteligentai svarstė, kad verčiau pasinaudoti bent tokia spauda, negu neturėti jokios, ir dirbo ruošiant pirmuosius lietuviškus leidinius rusišku raidynu, bet po keleto mėnesių jau reiškė nepasitenkinimą šiuo Rusijos valdžios veiksmu.⁸

Prie Vilniaus švietimo apygardos sudaryta komisija ėmėsi darbo. 1864 m. gegužės 22 d. buvo „graždanka“ išspausdintas S. Mikuckio ir J. Juškos parengtas elementorius – „Абечеле жемайтиншкай летувишка“. Pirmasis šio leidinio egzempliorius tuoj pat buvo įteiktas Vilniaus cenzūros komitetui kaip lietuviškų žodžių rašymo kirilika pavyzdys.

Gavęs caro pritarimą, Muravjovas suteikė išskirtinę teisę Vilniaus cenzūros komitetui leisti arba uždrausti spausdinti lietuviškus rankraščius. 1865 m. rugsėjo 23 d. Rusijos vidaus reikalų ministras Piotras Valujevas slaptu aplinkraščiu lietuviškos spaudos lotyniškais rašmenimis draudimą išplėtė visai Rusijai.⁹ Įsakymas tapo privalomas visiems imperijos leidėjams, spaustuvių, knygynų ir sandėlių savininkams. Tačiau į valstybės įstatymų kodeksą šis aplinkraštis nebuvo įrašytas. Tuo buvo pasinaudota vėliau, grumiantis už spaudos draudimo panaikinimą.

Vilniaus švietimo apygardos valdininkai kūrė „graždankų“ leidimo planus, bet juos vykdyti nesisekė. Žemaičių vyskupo Motiejaus Valančiaus ir kitų kunigų raginami lietuviai „graždankų“ nepirko ir neskaitė, savo vaikus slapta mokė lietuviško rašto. Boikoto bangai kylant, kirilika išspausdintų lietuviškų tekstų mažėjo. Per keturis spaudos draudimo dešimtmečius išleistos tik 54 knygelės; iš jų 17 vadovėlių, 15 religinių knygų, 10 kalendorių, 6 grožiniai, 6 kiti kūriniai.¹⁰

Viename savo ganytojiškame laiške Motiejus Valančius rašė: „Iš tamsybės teveda kelias teisybės“. Tą kelią tamsybės laikais jis pirmasis ėmė tiesti: rašė religinio ir pasaulietinio turinio knygeles, sukaupė lėšas ir nuo 1867 metų organizavo lietuviškų knygų leidimą Tilžėje (anuomet tai buvo gražus Prūsijos karalystės miestas prie Nemuno, dabar Kaliningrado srities Sovetskas). Gerai apgalvotas buvo slauto knygų gabenimo per Vokietijos-Rusijos sieną ir platinimo Lietuvoje planas. M. Valančius subūrė kunigus, klierikus, inteligentus ir valstiečius į slaptas organizacijas. Vieni jų nariai tapo knygnešiais, kiti daraktoriais – slaptų lietuviškų mokyklų mokytojais, nelegalios spaudos slėptuvių sergėtojais. Knygos ir laikraščiai nuo žandarų slėpti valstiečių svirnuose, senų medžių drevėse ir net bičių aviluose. Nė viena Europos tauta žodyje „knygnešys“ neižvelgia tos prasmės, kokią mato lietuviai.

6 *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. T. 2 : (1861–1917). Vilnius, 1965, p. 127–128.

7 MERKYS, V. *Knygnešių laikai, 1864–1904*. Vilnius, 1994, p. 31.

8 *Ten pat*, p. 33–34, 39–40, 53.

9 VĖBRA, R. *Lietuviškos spaudos drundimas 1864–1904 metais*. Vilnius, 1996, p. 32, 42.

10 MERKYS, V. *Knygnešių laikai, 1864–1904*. Vilnius, 1994, p. 82. Lent.

Caro žandarai gaudė, kratė, baudė kalėjimu ir į Sibiro tremtį vežė knygnešius-kontrabandininkus. Į sunkius ir pavojingus žygius su knygų nešuliais dažniausiai ėjo beturčiai, vargingai gyvenę valstiečiai. Iš šio luomo knygnešių buvo beveik 88 procentai.¹¹

Akademikas Vytautas Merkys savo kapitalinėje studijoje „Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias, 1864–1904“ (Vilnius, 1995.) pateikė duomenis apie 2854 asmenis, įkliuvusius su nelegalia spauda ir 724 jos platinimo atvejus, kai kaltieji nebuvo rasti. Įvardyti ir konfiskuoti leidiniai. Apie knygnešius parašyta nemaža atsiminimų, grožinių kūrinių. Simboliu tapo prieškaryje Juozo Zikaro sukurta „Knygnešio“ skulptūra, pastatyta Kaune Karo muziejaus sodelyje prie knygnešių atminimo sienos. Ne menkesnis paminklas šių pilkųjų tautos didvyrių atminimui yra lietuvių tautinio sąjūdžio dalyvio, patyrusio rusų valdžios represijas Petro Rusecko parengtas ir Kaune 1926–1928 metais išleistas dviejų tomų leidinys „Knygnešys“, kuriame gausu dokumentinės medžiagos apie knygnešių laikus, skaudžius žmonių likimus, detektyvams prilygstančias istorijas ir nutikimus. P. Rusecko pradėtas darbas tęsiamas. Akademikas Vytautas Merkys parengė trečiąjį „Knygnešio“ tomą, kuris su ankstesniais sudaro darnią visumą. Knygą išleido Lietuvos istorijos institutas (Vilnius, 1997). Sudarytojas šiuo leidiniu reiškia pagarbą Petriui Ruseckui ir tradiciškai publikuoja pačių knygnešių bei juos pažinojusių žmonių atsiminimus. Mokslininko manymu, atsiminimai dažnai tėra vienintelis ir todėl nepakeičiamas šaltinis. Medžiaga trečiajam tomui surinkta iš 1918–1939 m. laikotarpio knygų bei periodinių leidinių, neskelbtų rankraščių. Čia randame ir Jono Petronio parengtą Petro Rusecko palikimo bibliografiją.

Kalbant apie nelegalią lietuvišką spaudą, būtina paminėti įžymų tautinio sąjūdžio veikėją, Mažosios Lietuvos patriarchą Martyną Jankų. Išmokęs spaustuvininko amato, jis tuo nesitenkino, ėmėsi kūrybinio ir organizacinio darbo. Tapo pirmojo lietuviško laikraščio „Aušra“ (1883–1886) bendradarbiu ir platintoju, vėliau buvo tautinę sąmonę ugdytuoju „Varpo“ laikraščio administratorius ir redaktorius. Nuo 1883 metų savo gimtinėje, Bitėnuose, laikė draudžiamos lietuviškos spaudos sandėlį. M. Jankus turėjo savo spaustuvę Ragainėje (dabar Nemano miestas, Kaliningrado sr.), vėliau Tilžėje, Bitėnuose, Klaipėdoje. Jis išspausdino apie 360 lietuviškų knygų. Rašė eiles, satyras, publicistikos kūrinius. M. Jankaus knygų ir parengtų spaudai leidinių priskaičiuota 45.

Žymaus Lietuvos knygotyrimo profesoriaus Levo Vladimirovo žodžiais, spaudos draudimas nebuvo neįveikiama tvirtovė.¹² Patyrę didelius nuostolius leidėjai iš caro administracijos išsireikalavo leidimą parduoti iki spaudos draudimo išleistas maldaknyges, kitas tikybos bei mokslinio turinio knygas. Nuo to prasidėjo kontrafakcinių spaudinių leidyba. Caro cenzūra ir žandarus pergudrauti pavykdavo knygoje nenurodant autorių arba nurodant jų slapyvardžius, neminint spaustuvių, falsifikuojant leidimo vietą, metus, pakartojant cenzūros išduotus leidimus. Lietuvos nacionalinėje retrospektyviojoje bibliografijoje užregistruoti 828 kontrafakciniai leidiniai, iš jų 75 proc. išspausdinta Tilžėje. Tačiau knygotyriminkai ir bibliografai iki šiol aptinka naujų kontrafakcinių leidinių.

Nemaža pastangų atgauti lietuvišką spaudą dėjo iš valstiečių luomo kilę ir aukštuosius mokslus Maskvoje bei Peterburge baigę lietuviai. Antai inžinierius Petras Vileišis, 1876 m. gavęs Vyriausiosios spaudos reikalų valdybos viršininko, Rusijos mokslų akademijos nario Vasilijaus Grigorjevo sutikimą, Peterburge lotynišką raidynu leido savo parašytas populiarias knygeles apie valstiečio ūkio

¹¹ *Ten pat*, p. 200. Lent.

¹² VLADIMIROVAS, L. Lietuviškos knygos raidos bruožai (1862–1904). In *Lietuvos TSR bibliografija*. Serija A, Knygos lietuvių kalba. Vilnius, 1985, t. 2, kn. 1, p. 13.

tvarkymą, amatus, pritaikė paprastiems žmonėms kitų autorių tekstus apie įžymius mokslo atradimus, technikos naujoves. Per knygnešius šie kuklūs leidinėliai plito visoje Lietuvoje ir turėjo nemažą paklausą.

Vilčių įveikti spaudos draudimą teikė ir Rusijos mokslo elito parama. Nepaisydama galiojančių įsakymų, Rusijos mokslų akademija lotynišku raidynu išleido savo institucijos nario, žymaus filologo Augusto Šleicherio parengtą spaudai lietuvių grožinės literatūros pradininko Kristijono Donelaičio poemą „Metai“, jo pasakėčias ir laiškus. Kazanės universitetas 1880–1882 m. išleido Antano Juškos užrašytų „Lietuviškų dainų“ tritomį. Peterburgo universiteto docento Eduardo Volterio pastangomis išleistas humanisto, kunigo, vieno iš lietuvių raštijos kūrėjų Mikalojaus Daukšos „Katekizmas“ ir „Postilė“, taip pat „Lietuviškos chrestomatijos“ sąsiuvinis. M. Oginskio ir kitų rūpesčiu Lauryno Ivinskio 1878 metų kalendorius buvo išleistas Peterburge.

Pasipriešinimas carizmo priespaudai sustiprėjo pradėjus leisti Lietuvai skirtus periodinius leidinius. Didžiulį poveikį tautinei savimonei, laisvės ir nepriklausomybės siekiams ugdyti turėjo Mažajoje Lietuvoje leisti laikraščiai „Aušra“ (1883–1886), „Varpas“ (1889–1905), „Šviesa“ (1888–1890), „Žemaičių ir Lietuvos apžvalga“ (1889–1896), „Ūkininkas“ (nuo 1890), taip pat lietuvių emigrantų leistieji „Lietuvos darbininkas“ (Šveicarija), „Dirva – Žinynas“ (JAV) ir kt. V. Merkio duomenimis,¹³ laikraščiai iš Mažosios Lietuvos ir lietuvių emigrantų susitelkimo vietų JAV ir Europos šalyse buvo siunčiami vokuose į pašto įstaigas, po to nelegaliai pernešami per sieną. Tokiu būdu laikraščiai greitai patekdavo pas skaitytojus, bet jų kiekis buvo nedidelis. Periodinė spauda buvo gabenama ir laivais į Rygos uostą, platinama tarp lietuvių, o dalis plukdoma toliau į Rusijos miestus, pirmiausia į Peterburgą.¹⁴ Įvairiems gyventojų sluoksniams skirti, įdomūs, aktualijų pripildyti periodiniai leidiniai veikė viešąją nuomonę, telkė lietuvius visuomeninei ir politinei veiklai, brandino nepriklausomybės kovų lyderius.

Nuo 1875 metų į Lietuvą pradėjo plūsti JAV lietuvių išleistos knygos. Masinė emigracija į Ameriką prasidėjo XIX amžiaus septintojo dešimtmečio pabaigoje. Priežasčių būta įvairių: ekonominė krizė, skurdas, vengimas tarnauti caro kariuomenėje, rusinimo pavojus. Emigrantų kolonija pirmiausia susikūrė Pensilvanijoje, nes čia itin reikėjo juodadarbių anglies kasyklose, geležinkelių statybose. Vėliau lietuviai kūrėsi Čikagoje, Detroite, Bostone – dirbo nekvalifikuotą darbą fabrikuose ir visomis išgalėmis mokslino savo vaikus. Iki XIX amžiaus pabaigos į Ameriką išvyko beveik 50 tūkst. lietuvių. Tarp jų buvo ir inteligentų, kuriems įsikurti sekėsi sunkiai. Tik išmokus anglų kalbą buvo galima susitvarkyti gyvenimą. Būtent inteligentai ėmė kurti savišalpos, švietimo ir knygų leidybos organizacijas bei draugijas, kurių veiklos akiratyje buvo ir juodame varge paliktas gimtasis kraštas.

JAV lietuvių knygos istoriją tyrinėjusi ir bibliografavusi Dalia Gargasaitė apskaičiavo, kad per 30 metų (1874–1904) emigrantai išleido Amerikoje bei Tilžėje išspausdino apie 720 leidinių (tarp jų ir Lietuvoje gyvenusių autorių kūriniai).¹⁵ Dešimt išėvijios spaustuvių išaugo į produktyvias leidyklas su knygrišybos padaliniais, knygų platinimo tinklu. Labai plati JAV lietuvių knygų tematika –

13 MERKYS, V. *Knygnešių laikai, 1864–1904*. Vilnius, 1994, p. 195.

14 JĖKABSONS, Ė. Spaudos lotyniškais rašmenimis draudimas Latvijoje 1865–1904 m. In *Raidžių draudimo metai*. Vilnius, 2004, p. 196.

15 GARGASAITĖ, D. JAV lietuvių knyga (1874–1904). In *Lietuvos TSR bibliografija*. Serija A, Knygos lietuvių kalba. Vilnius, 1985, t. 2, kn. 1, p. 45.

nuo istorijos, ekonomikos, teisės, gamtos, medicinos iki grožinės literatūros kūrinių. JAV lietuviai savo knygas reklamavo leisdami katalogus, skelbdami sąrašus laikraščiuose ir pačiose knygose. Dalis tiražo buvo siunčiama į Rytprūsius, kur patikimų žmonių saugomi leidiniai per knygnešius plito Lietuvoje.

Nacionalinės bibliografijos knygų A serijos antrojo tomo antrojoje knygoje pateikta 12 statistikos lentelių¹⁶ duoda spaudos draudimo laikmečio leidybos detalų vaizdą (bendra kiekybinė charakteristika, spaudinių rūšys, išleidimo vieta ir metai, autorystė, originalai bei vertimai, leidėjai, spaudinių apimtis, tiražas, paskirtis ir netgi saugojimo vieta). Skaičių kalba tokia: nuo 1864 iki 1904 metų (imtina) iš viso išleista 4061 spaudinys – iš jų knygų – 3044. Derlingiausias buvo paskutinis spaudos draudimo dešimtmetis. Kasmet išleista daugiau kaip po šimtą knygų, o 1904-aisiais jau 277. Didžiausią šių leidinių rinkinį turi Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka (jai atiteko prijungtų Knygų rūmų spaudiniai). Beveik visą repertuarą saugo Vilniaus universiteto biblioteka. Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje yra 2109 (1864–1904 m.) leidiniai.

Iš Rusijos saugyklų lietuviškos spaudos draudimo laikų didžiausią rinkinį – 1072 turi Rusijos nacionalinė biblioteka Sankt Peterburge (iki 1992 m. Saltykovo-Ščedrino).¹⁷ Amerikoje, deja, spaudiniai išsisklaidė po privačias kolekcijas. Paminėtina gal tik Pensilvanijos valstijos universiteto biblioteka, kurioje išsaugota 117 lietuviškų spaudos draudimo metų leidinių.

Spaudos draudimo laikotarpio knygų menines ypatybes tyrinėjęs tapytojas, grafikas, bibliofilas Vincas Kisarauskas pažymėjo, jog liaudžiai skirti leidiniai – vadovėliai, praktiški patarimai ūkio ir amatų temomis, grožiniai skaitiniai atrodė itin kukliai. Spaustuvininkai tenkinosi atsitiktinėmis iliustracijomis. Išankstinio knygos maketo niekas nedarė. Spaustuvės savininkas arba raidžių rinkėjas, regis, paisė užsakovo pageidavimų, tačiau puošybą rinkosi pagal savo skonį. Dideliais tiražais spausdintos maldaknygės puošnesnės, dauguma kietais viršeliais. Menine verte unikumas yra Motiejaus Valančiaus „Vaikų knygelė“, išleista Tilžėje 1868 metais.¹⁸ Nežinomo autoriaus penkiolika raižinių, vaizduojančių gamtą ir namų aplinką, spaustuvėje buvo nuspalvinti ranka. Tai pirmoji lietuviška iliustruota knyga vaikams.¹⁹

Bet grįžkime prie gyvosios istorijos. Kovoje už spaudos laisvę lietuviai nebuvo vieniši. Prieš spaudos draudimą pasisakė rusų mokslininkai – akademikai Aleksejus Šachmatovas, Vladimiras Lamanskis, Filipas Fortunatovas, etnografinis žurnalas „Živaja starina“. Protestų balsų būta Rusijos spaudos darbuotojų suvažiavime Peterburge 1895 m. Didelių pastangų reikėjo Lietuvos inteligentijai, kuri sumanė ir, išėvių Amerikoje materialiai paremta, 1900-aisiais Paryžiuje vykusioje pasaulinėje parodoje parengė spaudos draudimo laikų nelegalios lietuviškos spaudos ekspoziciją.²⁰ Žinią apie neregėtą carizmo agresiją prieš mažą tautą išgirdo pasaulis. Beje, ši ekspozicija išsaugota viename iš Paryžiaus muziejų. Lietuvos nacionalinio muziejaus Vilniuje vadovybė viliasi, kad šis turtas bus pargabentas į sostinę.

16 *Lietuvos TSR bibliografija*. Serija A, Knygos Lietuvių kalba. Vilnius, 1988, t. 2, kn. 2, p. 844–852.

17 *Ten pat*, p. 852.

18 *Ten pat*, p. 264.

19 REKLAITIS, P. Pirmoji lietuviška iliustruota knyga vaikams. *Aidai*, 1969, Nr. 9, p. 420–421.

20 BAGDONAS, J. Lietuvių paroda Paryžiuje 1900 metais. *Mūsų senovė*. 1937, t. 2, Nr. 1 (16), p. 27–49.

Pasipriešinimas lietuviškos spaudos draudimui augo ir reiškėsi naujomis formomis. Pasaulietinė inteligentija tapo nacionalinio išsivadavimo judėjimo ir nepriklausomybės siekio įkvėpėja. Carą, carienę, Rusijos vyriausybę užplūdo lietuvių – pavienių asmenų ir kolektyvų peticijos bei prašymai panaikinti spaudos draudimą. Įspūdinga valstiečių prašymų pateikimo chronologijos, vietovių ir adresų lentelė.²¹

Lietuviškos patarlės „Lašas po lašo ir akmenį pratašo“ išmintį patvirtino dvi laimėtos bylos. Lietuvių švietėjas, publicistas, tautinio išsivaduojamojo judėjimo veikėjas Povilas Višinskis 1899 m. dalyvavo Palangoje statant pirmąjį lietuvišką vaidinimą „Amerika pirtyje“. Jis surado aktorius, buvo spektaklio režisierius. 1900-ųjų rugpjūčio pabaigoje žandarai padarė kratą Višinskio bute ir surado afišų, kviečiančių į lietuvišką spektaklį Pašvitinyje (miestelis dabartiniame Pakruojo rajone), Joniškėje ir Jelgavoje. Višinskis ir jo bendražygiai buvo perduoti teismui, bet po apeliavimo į Rusijos senato Baudžiamąjį kasacinį departamentą – 1903 m. gegužės 13 d. išteisinti.²²

Antrąją bylą laimėjo Petrapilio technologijos instituto absolventas Antanas Macijauskas. 1900-aisiais jis išleido lietuvišką žemėlapi, kuris netrukus buvo konfiskuotas.²³ Po trejų bylinėjimosi metų – 1904-aisiais Rusijos senatas išaiškino, kad caro pasirašyto įsakymo dėl lietuviškos spaudos uždraudimo nėra. Krizė gilėjo. 1904 m. balandžio 24 d. (pagal naująjį kalendorių gegužės 7 d.) Rusijos caras Nikolajus II patvirtino Ministrų komiteto nutarimą panaikinti visus anksčiau priimtus vyriausybės nutarimus ir potvarkius dėl lietuvių rašto ir leisti vartoti lotyniškąjį arba kitokį šriftą.²⁴ Taip buvo panaikintas lietuviškos spaudos draudimas.

Istorinės pergalės šimtmečio sukakčiai skirtos parodos, susitikimai, naujų reikšmingų leidinių pristatymai kultūros ir mokslo įstaigose, mokslinės konferencijos respublikos aukštosiose, bendrojo lavinimo mokyklose ir kitur vyko išties metus.

Gegužės 7 d. Vilniuje surengtas iškilmingas Lietuvos Respublikos Seimo posėdis, kuriame dalyvavo aukščiausieji valstybės pareigūnai, Lietuvoje akredituoti užsienio diplomatai. Malonu, kad tarp pranešėjų buvo ir mūsų profesijos atstovė – Šilutės rajono viešosios bibliotekos direktorė Dalia Užpelkienė, iš garbingos tribūnos kalbėjusi apie leidybos ir informacinės visuomenės ugdymo aktualijas. Iškilios šventės proga Lietuvą, jos žmones pasveikino UNESCO generalinis direktorius Koičiro Macura. Laiške jis išreiškė viltį, kad šią sukaktį, įrašytą į UNESCO minimų datų kalendorių, paminės įvairios pasaulio šalys. Knygnešystė turi būti žinoma pasauliui kaip unikalus socialinės pažangos patyrimas.

Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje šiai sukakčiai skirta paroda „Spaudos draudimas pabudino tautą“.²⁵ Joje eksponuoti slogaus laikmečio dokumentai, įvairių kartų ir kraštų mokslininkų darbai, gausi ir įvairi spaudos draudimo metų spauda – „graždankos“ leidiniai, maldaknygės, giesminiai, elementoriai, pirmieji lietuviški laikraščiai, gausi publicistikos, memuarų ir dokumentinė medžiaga apie knygnešių laikus, spaudos bylų laimėtojus Povilą Višinskį ir Antaną Macijauską. Parodą lankė Vilniaus svečiai, studentų ir moksleivių grupės. Bibliotekos kolektyvas susitiko su akademiku istoriku

21 MERKYS, V. *Knygnešių laikai, 1864–1904*. Vilnius, 1994, p. 162–163. Lent.

22 RUSECKAS, P. Beieškant kelių spaudai atgauti [...]. *Knygnešys*, 1989, Nr. 3, p. 31.

23 A. Maciejausko byla dėl spaudos gražinimo. In *Antanas Macijauskas*. Vilnius, 1998, p. 24–39.

24 *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. Vilnius, 1965, t. 2, p. 337.

25 STASIUKAITIENĖ, E. Gyvosios istorijos liudytoja. *Tarp knygų*, 2004, Nr. 6, p. 27.

Vytautu Merkiu, išvariusiu giliausią spaudos draudimo laikmečio studijų vagą. Mūsų žinias praturtino ir gyvosios istorijos pajautą sustiprino akademiko pasakojimas apie atliktus ir būsimus tyrinėjimo darbus, kurių tebėra apstu. Tarp leidinių, kuriuos parėmė Lietuviškos spaudos atgavimo sukakties minėjimo komisija, yra mūsų bibliotekos bibliografų parengta solidi literatūros rodyklė „Vincas Kudirka“²⁶, skirta XIX a. pabaigos lietuvių tautinio sąjūdžio ideologui, prozininkui, poetui, publicistui, vertėjui, kritikui – valingai, atkakliai, ryškių meninių gebėjimų asmenybei, Lietuvos valstybės himno žodžių autoriui.

Gyvenimas pakoregavo leidybos planą, skelbtą Lietuviškos spaudos atgavimo šimtmečio programoje, tačiau nemaža darbų atlikta. 2004 metų naujų knygų lentynoje išvydome vertingų, aukštos poligrafinės kultūros, įvairioms vartotojų grupėms skirtų leidinių.

Ar begalima apie šimtmečio senumo įvykius pasakyti ką nors nauja? Toks klausimas kilo atvertus tarptautinės mokslinės konferencijos, surengtos 2004-ųjų gegužės 27–28 d. Šiauliuose, medžiagos rinkinį.²⁷ Lietuvos, Latvijos, Lenkijos istorikai pateikė naujų faktų ir išvadų apie carizmo pavergtų tautų rusinimo politiką bei jos pasekmes. Tęsdama savo krašto kultūros ir knygos istorijos tyrinėjimams skirtų kasmetinių pavasario konferencijų tradiciją, Panevėžio apskrities Gabrielės Petkevičaitės-Bitės viešoji biblioteka 2004-aisiais tokį renginį skyrė lietuviškos spaudos atgavimo šimtmečio sukakčiai. Konferencijoje perskaitytų devynių pranešimų pagrindu parengtos publikacijos su autorių pateiktomis senomis fotografijomis išleistos gražiu leidiniu.²⁸ Platus gvildenamų temų spektras – nuo lietuviškos spaudos draudimo dramos, Aukštaitijos krašto knygnešių sąjūdžio iki kultūrinio identiteto išsaugojimo Lietuvai tapus ES nare. Gilesnėms studijoms bei moksliniam darbui skirtas Lietuvos istorijos instituto leidinys.²⁹ Pakartotai publikuojamas dokumentas – Rusijos vidaus reikalų ministerijoje parengtas ir ministro Viačeslavo Plevės 1904 m. vasario 29 d. parašu patvirtintas raštas „Lietuviškų-žemaitiškų rašmenų klausimu“, kurį svarstė Ministrų komitetas. Knygos sudarytojas Antanas Tyla pažymi, kad „skelbiamas šaltinis reikalingai nušviečia imperijos rusinimo politiką ir lietuvių pasipriešinimo sukeltą valdžios sąmyšį“. Daugiau kaip prieš tris dešimtmečius skelbiant šį dokumentą apsiribota šaltinio atsiradimo ir sudarymo priežasčių analize, nes Rusijos imperijos kolonijinės politikos tyrinėjimai buvo varžomi. Naujajame leidime yra platus įvadinis A. Tylos straipsnis, sklaidantis anuomet tvyrojusią nutylėjimo miglą, greta dokumento originalo pateikiamas vertimas į lietuvių kalbą.

„Mūsų Tautos ir Nepriklausomybės ilgaamžiškumą lems tai, ar mes, ar tie, kurie po mūsų gyvens, tvirtai stovėsime ant Lietuvos žemės, kurią Aukščiausiasis tik mums, lietuviams, ir buvo paskyręs“, – rašo istorikas Algimantas Liekis knygoje³⁰ apie lietuvių spaudos padėtį draudimo metais „šiapus ir anapus Atlanto“. Pratarmėje nurodoma, kad duomenys spaudos analizei rinkti Lietuvos ir JAV lietuvių kultūros, mokslo centruose, archyvuose Putname bei Čikagoje. Didelės apimties leidinys gana margas ir fragmentiškas, tačiau gausios nuorodos į šaltinius palengvins kelią ieškantiems gilesnių žinių.

26 LEDAS, I. Tautos atgimimo švyturys. *Tarp knygų*, 2005, Nr. 1, p. 30.

27 *Raidžių draudimo metai* : straipsnių rinkinys. Sudarė D. Staliūnas. Vilnius, 2004. 272 p. ISBN 9986-780-65-9.

28 *Lietuviškos spaudos atgavimo šimtmetis* : praeities ir dabarties sąsajos : mokslinės konferencijos medžiaga. Panevėžys, 2004. 98 p. ISBN 9955-412-79-8.

29 *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*. Sudarė A. Tyla. Vilnius, 2004. 394 p. ISBN 9986-780-67-5.

30 *Lietuvių tautos – lietuvių kalbos likimas*. Vilnius, 2004. D. 1 : Lietuvių spauda tėvynėje ir svetur. Sudarė A. Liekis. 294 p. ISBN 9986-795-29-X.

Pagaliau turime aukščiausios prabos leidinius apie mūsų tautos kančią ir pabudimą.³¹ Lietuvos nacionalinis muziejus lietuvių, rusų ir prancūzų kalbomis išleido dokumentinių nuotraukų albumus. Išsamiausias – lietuviškasis. Iliustruota spaudos draudimo istorija pradedama akademiko Vytauto Merkio apžvalginiu straipsniu. Po to pateikiama unikali archyvinė medžiaga – to meto fotografijos, dokumentų ir spaudinių vaizdai. Visos iliustracijos plačiai anotuotos, nemažai šios medžiagos publikuojama pirmą kartą. Rusiškasis taip pat pradedamas akademiko Vytauto Merkio ir profesoriaus Arnoldo Piročkino apžvalginiais straipsniais; prancūziškajame yra tik platus įvadas. Įspūdinga ikonografija. Aukšta senųjų dokumentinių nuotraukų poligrafinė kokybė nuo pat pirmosios – Vilniaus Lukiškių aikštės, kur buvo įvykdyta mirties bausmė 1863 metų sukilimo dalyviams, iki knygnešių portretų, pasienio muitinių, lietuviškos ekspozicijos Trokadero muziejuje Paryžiuje 1900 metais. Galimas dalykas, kad šie leidiniai netrukus taps bibliografinė retenybe, nes rusų kalba išleista 500 egz., o prancūzų tik 200 egz.

Rašytinį paminklą žmonėms, apgynusiems lietuvišką žodį ir kalbą, sukūrė du šviesuoliai, Knygnešio draugijos nariai.³² Biobibliografiniame žinyne įrašyta 6131 pavardė asmenų, kurie spaudos draudimo metais leido lietuvišką spaudą užsienyje, per sieną slapta gabeno ir platino Lietuvoje. Tai žmonės, iš kurių buvo atimti lietuviški spaudiniai, knygnešiai ir jų pagalbininkai, slaptų lietuviškų mokyklų mokytojai. Žinyne randame jų biografijų faktus, glaustus veiklos aprašymus ir nuorodas į panaudotus šaltinius. Sudarytojai reiškia padėką garbiems mokslininkams, pritarusiems sumanymui ir padėjusiems konkrečiais patarimais, taip pat institucijoms, leidusioms pasinaudoti dokumentais bei literatūra.

2004-aisiais Lietuvos miestų ir rajonų atkakliausi kraštotyrininkai rado rėmėjų ir išleido nemaža išliekamąją vertę turinčių leidinėlių apie knygnešius bei daraktorius.³³

Rašytojas ir žurnalistas Julius Būtėnas, 1993 metais atšventęs 85-ąjį gimtadienį, ryžosi nuveikti didelį darbą. Jo knyga apie pirmojo Didžiąjai Lietuvai skirto nelegalaus pasaulietinio laikraščio „Aušra“ vieną iš sumanytojų ir redaktorių savo valandos sulaukė spaudos atgavimo šimtmečio sukakties minėjimo metais.³⁴ Nemenką jos dalį sudaro Jono Šliūpo atsiminimai, susirašinėjimas su artimaisiais ir bendražygiais, žymiais Lietuvos veikėjais. Publikuojami įvairiu metu skelbtų straipsnių fragmentai ar jų komentarai, J. Būtėno įspūdžiai apie didįjį aušrininką. Vargu ar būtume turėję tokią vertingą knygą, jei to nebūtų atkakliai siekęs Jono Šliūpo sūnus Vytautas.

31 *Lietuviškos spaudos draudimas 1864–1904 metais*. Vilnius, 2004. 383 p. ISBN 9955-415-39-8; *Борьба литовского народа за свободу печати в 1864–1904 г. г.* Vilnius, 2004. 126 p. ISBN 9955-1415-36-3; *L'écriture Lituanienne au carrefour de l'histoire : le 100e anniversaire du retour de l'alphabet latin dans les publications lituaniennes*. Vilnius, 2004. 88 p. ISBN 9955-415-35-5.

32 KALUŠKEVIČIUS, B.; ir MISIUS, B. *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai, 1864–1904*. Vilnius, 2004. 672 p. ISBN 9986-23-117-5.

33 GINIUVIENĖ, D. *Pašėšupio knygnešiai*. Marijampolė, 2004. 82 p. ISBN 9955-9563-5-6; *Anykščių krašto knygnešiai ir daraktoriai*. Sudarė A. Berezauskienė. Utena, 2004. 223 p. ISBN 9955-626-06-2; ČELIAUSKAS, P. *Knygnešių pėdsakai Švėkšnoje*. Šilutė, 2003. 76 p.; *Knygnešių keliais : 1983 m. ekspedicija minint „Aušros“ 100-ąsias metines*. Sudarė G. Ilgūnas. Vilnius, 2005. 159 p. ISBN 5-415-01770-4; *Kėdainių krašto knygiai*. Sudarė V. Grigorjevičienė; ir Z. Bieliauskienė. Kėdainiai, 2004. Kn. 3 : *Laisvės ir žodžio skleidėjai, 1850–1900*. 99 p. ISBN 9986-9235-4-9; *Tai buvo mūsų kelias : Trakų krašto knygnešiai ir daraktoriai*. Sudarė J. Kulikienė. Vilnius, 2004. 74 p. ISBN 9955-9309-2-6; *Rokiškio krašto knygnešiai : straipsnių rinkinys, bibliografija*. Rokiškis, 2004. 71 p. ISBN 9955-9698-6-5.

34 BŪTĖNAS, J. *Aušrininkas dr. Jonas Šliūpas*. Vilnius, 2004. 312 p. ISBN 9986-34-125-6.

Nedidukė, bet gražiai išleista knygelė apie tris Lietuvos ažuolus – brolius Petrą, Antaną ir Joną Vileišius.³⁵ Informaciniame leidinyje, skirtame lietuviškos spaudos atgavimo šimtmečiui, pasakojama apie Pasvalio krašto ūkininkų Vileišių šeimos atžalų kilnumą ir pasiaukojimą tautos laisvės ir nepriklausomybės siekiams.

2005 metų kovo viduryje Vilniuje, Nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje visuomenei buvo pristatytas spaudos atgavimo šimtmečio minėjimo programoje planuotas ir remtas veikalas.³⁶ Tai šios bibliotekos Bibliografijos ir knygotyros centro specialistų daugelio metų triūso rezultatas. Tyrinėtojai slapyvardžius atskleidė kaip socialinį, kultūrinį reiškinį, būdingą lietuviškos raštijos bruožą, tautos savimonės apraišką. Leidinyje yra 8190 asmenų ir 30950 slapyvardžių, kuriais pasirašinėta nuo lietuviškos raštijos atsiradimo iki 1990 m. Veikalo mokslinę vertę didina slapyvardžiai, vartoti lietuviškoje spaudoje, kuri išleista kitose valstybėse. Besidomintiems Lietuvos istorija, kultūra, tyrinėjantiems lietuvišką spaudą bus naudingi straipsniai apie spaudos draudimo laikmetį ir tuometinių slapyvardžių ypatumus.

Istorinės sukakties minėjimo dienomis vilniečiai ir sostinės svečiai turėjo progą pamatyti spaudos draudimo metų unikumų parodą. Kančių kelius nuejusios, gerų rankų glostytos ir slėptos, išsaugotos būsimoms kartoms knygos sugrįžo į Vilniaus universiteto bibliotekos saugyklas, bet liko ekspoziciją parengusių žmonių triūso liudijimas.³⁷ Senosios Alma Mater bibliotekos indėlis į spaudos atgavimo šimtmečio sukakties darbų aruodą yra bibliografija.³⁸ Vienoje vietoje aprašyti ir išrikiuoti iki šiol išaiškinti kontrafakciniai leidiniai, kurių skiriamieji ženklai – nuslėpti tikrieji autorystės, leidimo metų, vietos, spaustuvės duomenys. Bibliografijoje 833 įrašai. Bibliofilus, be abejo, patrauks kontrafakcinių knygų viršelių spalvotos nuotraukos.

„Ir šventei, ir kasdienybei“ – tokiais žodžiais lietuvių poetų kūrybos antologiją³⁹, sudarytą dviejų šiauliečių, apibūdino literatūros tyrinėtoja ir kritikė profesorė Elena Bukelienė. Knygoje publikuojami 58 autorių (nuo XIX a. vidurio iki XXI a. pradžios) eilėraščiai. Plati kūrinii tematika: tautinis atgimimas, knygnešystė, vargo mokykla, uždraustos spaudos ir knygnešių dramatiška lemtis. Knyga pasitarnaus literatūros vakarų ir švenčių rengėjams, mokytojams, moksleiviams.

Puiki dovana jaunimui – šiuolaikinė pjesė⁴⁰ apie knygnešių laikus ir dingusį Nepriklausomybės aktą. Pasak teatro pedagogo doc. dr. Petro Bielskio, pjesė vertinga keliais požiūriais. Profesionalios režisierės parašyta pjesė moderni ir įtaigi.

Jautriai ir subtiliai draudžiamos lietuviškos knygos slėpinį pabandė atskleisti dailininkė Gražina Didelytė, kurios paveikslų ciklas⁴¹ palydėtas Gintauto Černeckio lakonikomis: / Knygos sugrįš į Lietuvą / lyg Nemuno žuvys / Iš Rytprūsių. / Kelius užpustys / į Tėvynę, – / knyga nepaklys. / Balti

35 ANIČAS, J. *Broliai Vileišiai*: didieji Lietuvos kėlėjai. Vilnius, 2003. 47 p. ISBN 5-415-01702-X.

36 *Lietuviškieji slapyvardžiai*: lietuviškos spaudos iki 1990 m. slapyvardžių sąvadas. Sudarė ir parengė J. Mačiulis. Vilnius, 2004. T. 1: Autoriai. 2004. 424 p. T. 2: Slapyvardžių žodynas. 2004. 1168 p. ISBN 9955-541-28-8 (2 tomai).

37 *Lietuviškos spaudos kelias, 1864–1904*: parodos katalogas. Vilnius, 2004. 64 p.

38 *Lietuviškieji kontrafakciniai leidiniai, 1865–1904 m.*: bibliografijos rodyklė. Sudarė I. Černiauskienė. Vilnius, 2004. 264 p. ISBN 9986-19-686-8.

39 *Švyti uždrausta raidė*: 1864–1904 metai poezijoje. Sudarė N. Petraitytė; ir A. Sušinskas. Šiauliai, 2004. 112 p. ISBN 9955-522-58-5.

40 ERCMONIENĖ-VARNIENĖ, R. *Balsų sodybos paslaptis*: šiuolaikinė pjesė vaikams ir jaunimui apie knygnešių laikus ir dingusį Nepriklausomybės aktą. Vilnius, 2004. 56 p. ISBN 9986-529-47-6.

41 DIDELYTĖ, G. *Slaptakeliai. Slaptavietės. Slaptaknygės*. Lakonikų autorius G. Černeckis. Kaunas, 2004. [28] p., 12 iliustr. lap. ISBN 9986-760-63-1.

sparnai / sklaidys knygas gandraizdyje – / piktos akys jų neras. / Paglostyk / šviesą – / Ji Laisvės angelo nešta.

Net ir tie žmonės, kurie gerai pažįsta istoriją, 2004 metų naujų knygų lentynoje rado kuo pasigėrėti ir pasigrožėti.

Žymus mūsų tautietis, prieškario Lietuvos kultūros darbininkas Petras Ruseckas rašė: „Spaudos draudimo gadynė sunkiu slogučiu buvo prislėgusi mūsų tautą. Tačiau ir nupynė ji mūsų istorijai vieną gražiausių vainikų: mažytė lietuvių tauta – pavergta, neorganizuota, su visai mažu sąmoningų žmonių skaičiumi – stojo į kovą su milžiniška Rusija dėl savo paniekintų teisių, stojo vienai viena ir bekovodama stiprėjo, ugdė pasitikėjimą savimi, žingsnis po žingsnio [...] pasiruošė kitam gyvenimui – nepriklausomybei“.⁴²

The centenary of regaining the Lithuanian press: memory and works

SUMMARY

On 7 May 2004 the Republic of Lithuania celebrated the centenary of regaining the Lithuanian press prohibited for 40 years (1864–1904). The Seimas of the Republic of Lithuania by a special resolution confirmed the commission of historical celebration and announced the year of 2004 as „The year of Language and book“. A wide range of celebrations and publication program on the basis of projects presented by the specialist groups of various scientific and cultural institutions took place all over the Lithuania. At the end of 2004 The Library of the Lithuanian Academy of Sciences presented a very serious publication – the literature index „Vincas Kudirka“ which was favourably evaluated by the scientific community. Such organised events seek to obviate the coatings of memory and to foster civic society. It is very important to remember the most significant events such as the prohibition of Lithuanian press, national movement, people, who fatefully influenced their development.

A lot of valuable books were published for the centenary of press prohibition. These publications extended the field of problem research and proposed a new information about personalities, who protected the nation's language and book. Such are the nowadays signs to the world, which convey the unique experience of Lithuanian nation in seeking liber.

⁴² *Knygnešys, 1864–1904*. T. 1. Kaunas, 1926, p. 5.